

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Պատմական գիտ. դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ

ԴՐՎԱԳՆԵՐ 1918 Թ. ՄԱՅԻՍՅԱՆ ՀԵՐՈՍԱՄԱՐՏԵՐԻՅ

1918 թ. մայիսի 22-ից սկսվեց մեր նորագույն պատմության փառավոր էջերից մեկը՝ Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարաքիլիսայի հերոսապատումը, որը հայության համար դարձավ գոյատեւման ու ազգապահպանության կարեւոր եւ հաստատուն մի խարիսխ։ Դեռեւս 1917 թ. հոկտեմբերի 25-ին (նոյեմբերի 7-ին) Պետրոգրադում տեղի ունեցած բոլշևիկյան հեղաշրջումն արմատապէս փոխեց քաղաքական եւ ռազմական իրադրությունը Ռուսաստանում։ Այն մեծ տեղաշարժեր առաջացրեց նաեւ միջազգային ասպարեզում։ Հոկտեմբերյան հեղաշրջումը, սակայն, առավել ծանր հետեւանքներ ունեցավ հատկապէս հայ ժողովրդի համար։ Հեղաշրջման առաջին իսկ օրվանից բոլշևիկյան իշխանության ընդունած «Հաշտության եւ հողի մասին» դեկրետների «օգնությամբ», մի քանի շաբաթվա ընթացքում կազմալուծվեց ռուսական բանակը՝ երկիրն անպաշտպան թողնելով քառյակ դաշինքի առջեւ։

Քայքայման գործընթացը շարժանցեց նաեւ կովկասյան բանակը։ 1917 թվականի նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին Սեւ ծովից մինչեւ թուրք-իրանական սահմանը ձգվող 700 կիլոմետրանոց ռազմաճակատն ամբողջովին մերկացավ։ Բոլշևիկյան կարգախոսներով վարակված, անկառավարելի զանգվածի վերածված 250 հազարանոց զորքը՝ լքելով ռազմաճակատը վերադարձավ Ռուսաստան։ Ինչպէս պատկերավոր նկարագրում է Սիմոն Վրացյանը «առանց սպասելու վերին հրամանատարութեան սահմանուած կարգին, ռուս զինուորները մաս-մաս, հազարներով ու տասնեակ հազարներով լքում էին դիրքերը, թողնում բազմամիլիոն հարստութիւններ, ռազմամթերքի ու պարէնի անհաշիւ պաշար եւ հրացանը գրկած նետուած էին վազօճները, շտապում դէպի տուն, որպէսզի օր առաջ բաժին ստանան բոլշևիկների խոստացած հողից եւ բուրժուաների գոյքից»¹։ Նույն Ս. Վրացյանի վկայությամբ՝ «այս

¹ Տե՛ս Ս. ՎՐԱՅԵԱՆ, Հայաստանի Հանրապետութիւն, Երեւան, 1993, էջ 56։

զանգուածային դասալքութիւնը առանձնապէս հիւանդագին անդրադարձ ունեցաւ կովկասեան ճակատում, ուր ընդհանուր պատճառներից զատ ուժեղ էին եւ ազգային հակամարտութիւնները եւ Թուրքիայի ու Կովկասի մահմեդականների իւրայատուկ փոխյարաբերութիւնները: Կովկասեան մահմեդականները Թուրքերի թելադրանքով մի կողմից աշխատում էին արագացնել ռուսական զօրքերի փախուստը, միւս կողմից՝ յափշտակել զէնքն ու զինամթերքը: Եւ այդ հողի վրայ տեղի էին ունենում արիւնալի ընդհարումներ նահանջող ռուսական զօրամասերի ու մահմեդական ազգաբնակչութեան միջեւ»²:

Նման ընդհարումներից ամենաբնորոշը Շամխորի կոտորածն է, որը տեղի ունեցավ 1918 թվականի հունվարի 9-12-ին՝ Թիֆլիս-Բաքու երկաթգծի Դալար եւ Շամխոր կայարանների միջեւ: Դարանակալած Թուրք-թաթարական ոճրագործները մի քանի օր շարունակ գնդակոծում էին ռուսական զնացքաշարերը: Հանկարծակիի եկած ռուս զինվորները կռիւցին մինչեւ հունվարի 20-ը եւ տալով մոտ 2000 սպանված ու վիրավոր՝ մի կերպ ճանապարհ բացեցին դեպի Բաքու: Մահմեդական խուժանին հաջողվեց գրավել 15 հազար հրացան, 70 գնդացիր, 20 թնդանոթ եւ այլ ռազմամթերք: Ինչպես վկայում է Ս. Վրացյանը «Թուրք սոցիալ-լեղափոխական պարագլուխ Ասլան բեկ Սաֆիքուրդսկին, հեծած առջեւի թնդանոթը յաղթական մուտք գործեց Գանձակ»³: Ռուսական կովկասյան բանակի քայքայման ամենաեռուն պահին՝ 1917 թվականի դեկտեմբերի 5-ին, Երզնկայում կնքվեց զինադադար, որով ընդհատվեցին ռազմական գործողությունները կովկասյան ռազմաճակատում: Նշված իրադարձությունները Թուրքական կողմի համար պարզապէս «երկնային մանանա» էին, քանզի ռուսական բանակի կողմից 1916 թվականի փետրվարի 3-ին՝ էրզրումի ազատագրումից հետո Թուրքական կովկասյան ռազմաճակատի զորքերն այլեւս ուշքի չէին գալիս: Նրանց ռազմատեխնիկական եւ բարոյահոգեբանական վիճակը չափազանց ծանր էր: Այժմ ռուսական բանակի քայքայումով եւ Երզնկայի զինադադարով Թուրքերը հրաշալի հնարավորություններ էին ստանում ոչ միայն իրենց ուժերը կարգի բերելու, այլեւ նախորդ 3 տարիներին կրած պարտությունների դիմաց փոխվրեժի (ռեւանշ) հասնելու համար: 1917 թ. վերջերին կովկասյան ռազմաճակատի

² Տէս անդ, էջ 57:

³ Անդ, էջ 60:

քայքայումից եւ այնտեղից ռուսական զորքերի հեռանալուց հետո ազգային զորամասերի շուտափույթ կազմավորումը դարձավ օրվա հրամայական⁴: 1917 թ. նոյեմբերի 16-ին Մոգիլյովի զորակայանից պաշտոնական կարգադրություներ եկավ ռուսաստանյան բանակային կորպուսների նմանություն կազմավորել հայկական զորամիավորում, ուստի զօրաբանակի ձեւավորման սկիզբ պետք համարել այդ հրամանի վավերացման օրը՝ 1917 թ. նոյեմբերի 16⁵: 1917 թ. նոյեմբերի 19-ին, Կովկասյան ռազմաճակատի գլխավոր հրամանատար գեներալ Պրժեւալսկու հմր 796 կարգադրությամբ զորամիավորման հրամանատար նշանակվեց գեներալ-մայոր Թովմաս Նազարբեկյանը (1855-1931 թթ.), որ դեռեւս 1915 թ. ապրիլի 16-18-ին Դիլմանի ճակատամարտում տարած փայլուն հաղթանակի համար, իբրեւ կովկասյան 2-րդ հրաձգային դիվիզիայի պետ պարգևատրվել էր Գեորգիեւյան խաչով: 1917 թ. նոյեմբերի 30-ի հմր 136 հրամանով գեներալ Պրժեւալսկին որոշեց Հայկական զորամիավորման կառուցվածքային կազմը, որը վերջնականապես հաստատվեց դեկտեմբերի 6-ին, հմր 142 հրամանով, ըստ որի միավորման կազմում ընդգրկվեցին 1-ին եւ 2-րդ հայկական հրաձգային դիվիզիաները, Հայկական առանձին հեծելազորային բրիգադը, օժանդակ զորամասեր: 1918 թ. փետրվար-մարտին հայկական բանակային միավորման կազմում կար հետեւակային 16 գունդ, 6 գումարտակ, 3 հեծյալ գունդ, 2 հրետանային բրիգադ՝ 8 մարտկոց, օդուժի 1 ջոկատ՝ 3 ինքնաթիռով, 3 ինքնաշարժային վաշտ, օժանդակ այլ զորամասեր: Սակայն դրանց մեծ մասը հաստիքային կազմի առումով համալրված չէր: Գործող զորամասերում գտնվում էր ընդամենը 7790 մարտիկ՝ 6970 հետեւակային եւ 820 հեծելազորային: Զորամիավորման անձնակազմը հաստիքային քանակությունը համապատասխան համալրել այդպես էլ չհաջողվեց⁶:

Առաջին դիվիզիայի հրամանատարն էր գեներալ-մայոր Մովսես Սիլիկյանը, օգնականը՝ գնդապետ Դանիել-բեկ Փիրումյանը, շտաբի պետը՝ կապիտան Ա. Վեքիլյանը: Դիվիզիայի մեջ էր մտնում 1-ին

⁴ Վ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ, Իշխանության հիմնահարցը Անդրկովկասում. Անդրկովկասյան կոմիսարիատի գործունեությունը եւ հայ իրականությունը (1917 թ. նոյեմբեր - 1918 թ. փետրվար), 2010, էջ 185, 186:

⁵ Տե՛ս Ա. ՆԱԶԱՐԲԵԿՅԱՆ, Հայկական զորամասերի կազմավորումը Կովկասյան ճակատում, Երեւան, 1999, էջ 150:

⁶ Անդ:

գունդը՝ (գնդապետ Կարաքեշիշյան), գտնվում էր էրզրումում, 2-րդ գունդը՝ (գնդապետ Սամարցյան)՝ Խնուսում, 5-րդը՝ (գնդապետ Պ. Փիրումյան)՝ Վանում, 7-րդը՝ (գնդապետ Ալ. Բեյ-Մամիկոնյան)՝ Սարիղամիշում, 1-ին հրետանային բրիգադը (գնդապետ Ք. Արարատյան)՝ Թիֆլիսում: Երկրորդ դիվիզիայի հրամանատարն էր գեներալ-մայոր Միքայել Արեշյանը, օգնականը՝ գնդապետ Ա. Տեր-Սարգսյանը, շտաբի պետը՝ գնդապետ Պ. Աթայանը: Դիվիզիայի կազմի մեջ էր մտնում 3-րդ գունդը՝ (գնդապետ Փիրումյան) գտնվում էր Թիֆլիսում, 4-րդ գունդը՝ (գնդապետ Ա. Հովսեփյան)՝ էրզրումում, 6-րդ գունդը (գնդապետ Մ. Մելիք-Մուրադյան)՝ Ղամարլու-Մակու շրջանում, 8-րդ գունդը (իշխան Հ. Արդուիթյան)՝ Ղարաքիլիսայում՝ 2-րդ հրետանային բրիգադը (գնդապետ Կոստանյան)՝ Ալեքսանդրապոլում: Հեծելազորային բրիգադի հրամանատարն էր գնդապետ Նիկոլայ Ղորղանյան: Բրիգադի մեջ մտնող 1-ին հեծյալ գունդը՝ (փոխգնդապետ Զալինյան)՝ Վաղարշապատում: Բացի այդ Ալեքսանդրապոլում, Բաքվում, Կարսում, Երեւանում կային պահեստային գնդեր եւ գումարտակներ, հեծյալ հարյուրակներ Թիֆլիսում, Նախիջևանում, որոնք նույնպես մտնում էին՝ Հայկական բանակային զօրամիավորման մեջ: Կորպուսի հրամանատարը՝ գեներալ-մայոր Թովմաս Նազարբեկյանն էր, իսկ շտաբի պետը՝ փոխգնդապետ Սկլարեւիչը, հրետանու պետը՝ փոխգնդապետ Կ. Համազյանն էր (Գամազով):

Հայոց ազգային խորհրդի կողմից Դրոն (Դրաստամատ Կանայան) նշանակվել էր գոյություն ունեցող եւ ստեղծվելիք հայկական բոլոր զորամասերի ընդհանուր կոմիսար⁷:

1917 թ. դեկտեմբերի 12-ին Թիֆլիսի հայոց թեմի առաջնորդարանում գումարվեց Արեւմտահայ ազգային խորհրդի ընդլայնված խորհրդաժողովը, որը քննարկեց ռազմաճակատի պաշտպանության գործում արեւմտահայերի ռազմական մասնակցության հարցը⁸: Որոշվեց ստեղծել արեւմտահայերից կազմված երկրապահ զորամիավորում: Ընդունված որոշումների իրագործման համար Արեւմտահայ ազգային խորհրդի կազմից ընտրվեց գործադիր մարմին՝ Հայաստանի ապահովության խորհուրդ, որի նախագահ ընտրվեց Վ. Փափազյանը, անդամներ՝ Սեպուհը, Կարո Սասունին, Ա. Թերզիբաշյանը, Ժ. Միրզախանյանը, Հ. Գալիկյանը եւ ուրիշներ: Հայոց ազգային խորհրդի եւ Արեւմտահայ խորհրդի

⁷ Անդ, էջ 156-158:

⁸ Տես Մ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Հայաստանը 1912-1920 թվականներին, Երեւան, 2003, էջ 193:

միացյալ նիստում որոշվեց (9 կողմ, 3 դեմ) երկրապահ զորամիավորման հրամանատար նշանակել Անդրանիկին⁹:

Գլխավոր հրամանատար Պրժեւալսկու 1917 թ. դեկտեմբերի 15-ի հրամանով ենթապորուչիկ Անդրանիկ Օզանյանը պարգևատրվեց «Սուրբ Վլադիմիր»՝ 4-րդ աստիճանի սրով ու ժապավեններով եւ «Սուրբ Ստանիսլավ»՝ 2-րդ աստիճանի սրով: Մեկ շաբաթ անց՝ 1917 թ. դեկտեմբերի 22-ին, Պրժեւալսկու հմր 167՝ գաղտնի հրամանով Արեւմտահայ դիվիզիան անվանվեց Հատուկ հայկական հրաձգային դիվիզիա, որի հրամանատար նշանակվեց Անդրանիկ Օզանյանը¹⁰: Դրա կազմում ընդգրկվեցին կամավորություն սկզբունքով ձեւավորված հայկական հետեւակային չորս՝ էրզրումի, Ղարաքիլիսայի, Խնուսի եւ Վանի գնդերը, հեծյալ եւ պահեստի մեկական գնդեր, լեռնային 6 մարտկոց, 2 գնդացրային շարժապահեստ: Ծախսերը հոգալու էր Արեւմտյան Հայաստանի գեներալ-կոմիսարի շտաբը¹¹:

1918 թ. հունվարի 16-ի հմր 77 հրամանով Կովկասյան ռազմաճակատի զորքերի հրամանատարի ժամանակավոր պաշտոնակատար գեներալ Լեբեդինսկին կարգադրեց արեւմտահայերից կազմավորել ավելի խոշոր զորամիավորում՝ հատուկ հայկական ջոկատ, որը կարող էր ունենալ մինչեւ 30 հազար մարտիկ: 1918 թ. հունվարի 23-ին գեներալ Լեբեդինսկին տեղեկացրեց գեներալ-կոմիսար Պ. Ավերյանովին, որ Հատուկ հավաքական ջոկատի հրամանատարի պաշտոնում նախատեսված Անդրանիկ Օզանյանին շնորհվել է գեներալ-մայորի աստիճան¹²: Անդրանիկի հրամանատարությունն ներքո գտնվող հայկական Հատուկ հավաքական ջոկատի (շտաբի պետ՝ գնդապետ Միխայիլ Զինկելիչ) կազմի մեջ էին 3 հատուկ բրիգադներ: 1-ին Հատուկ բրիգադի հրամանատարն էր գնդապետ Մորելը: Միավորման կազմում էին Երզնկայի, էրզրումի հետեւակային գնդերը, մեկական պահեստային, հեծյալ գնդերը եւ հրետանային դիվիզիան¹³:

2-րդ Հատուկ բրիգադի հրամանատարը գնդապետ Դ. Հովսեփյանն էր: Նրա կազմի մեջ էին Ղարաքիլիսայի եւ Խնուսի հետեւակային գնդերը

⁹ Անդ:

¹⁰ Անդ:

¹¹ Մ. ԿԱՐԱՊԵՏՅԱՆ, Հայկական կամավորական խմբերը եւ ազգային գումարտակները Կովկասյան ռազմաճակատում (1914–1917 թթ.), Երեւան 1999, էջ 95, 96:

¹² Անդ, էջ 194:

¹³ Անդ:

եւ օժանդակ զորամասերը: 3-րդ Հատուկ բրիգադի (հրամանատար՝ գնդապետ Տ. Բաղդասարյան) կազմում էին Վանի երեք հետեւակային գնդերը եւ հրետանային դիվիզիան: Զոկատի կազմում էին նաեւ Մուրադի, Սեպուհի, Պանդուխտի, Դալի Ղազարի եւ այլոց գլխավորած կամավորական խմբերը եւ ժողովրդական միլիցիայի զորամիավորումները¹⁴: Հստ զորավար Անդրանիկի տվյալներին՝ Հատուկ հավաքական ջոկատի կազմում կար 9000 կանոնավոր զորք ու 16 000 անկանոն ուժ, երկուսը միասին՝ 25 000¹⁵:

Քաղաքական հետագա զարգացումների արդյունքում 1917 թ. նոյեմբերի 15-ին Թիֆլիսում ստեղծվեց Անդրկովկասի կոմիսարիատը՝ որպես երկրամասի պետական իշխանություն բարձրագույն գործադիր մարմին: Այն փոխարինեց Անդրկովկասի Հատուկ կոմիտեին (ՕԶԱԿՈՄ), որն ստեղծվել էր 1917 թ. փետրվարյան դեմոկրատական հեղափոխությունից հետո: Անդրկովկասի կոմիսարիատում եւ ընդհանրապես երկրամասի քաղաքական կյանքում իշխողը երեք քաղաքական ուժերն էին՝ վրաց մենշևիկները, ՀՅԴ-ն եւ Կովկասյան թաթարների (ապագա «ադրբեջանցիներ») «Մուսավաթ» կուսակցությունը: Թիֆլիսում ստեղծվեց պետական իշխանության բարձրագույն օրենսդիր մարմին՝ Անդրկովկասյան սեյմ: Բացումը տեղի ունեցավ 1918 թ. փետրվարի 10-ին: Սեյմի (խորհրդարանի) նախագահ դարձավ վրաց մենշևիկ Ն. Զխեիձեն: 125 պատգամավորներից բաղկացած Սեյմում քաղաքական հիմնական ուժերը ներկայացված էին հետեւյալ կերպ՝ ՀՅԴ-27, մենշևիկներ՝ 32, «Մուսավաթը»՝ 30¹⁶:

Սկզբից եւեթ եւ Կոմիսարիատը եւ Սեյմը որդեգրեցին հակաբոլշևիկյան, հակառուսական քաղաքականություն, որն ի վերջո հանգեցրեց Անդրկովկասի փաստացի անջատմանը Ռուսաստանից: 1918 թ. ապրիլի 9-ին (նոր տոմարով՝ 22) Սեյմն Անդրկովկասը հռչակեց ինքնիշխան պետություն, որը տվյալ պահին ավելի ձեռնտու էր վերջինիս դեմ հարձակում ձեռնարկած Օսմանյան Թուրքիային: Թե՛ Սեյմում, թե՛ Կոմիսարիատում ներքաղաքական ու հատկապես արտաքին քաղաքական շատ հարցերում ՀՅԴ-ն եւ «Մուսավաթն» ունեին հակադիր դիրքորոշումներ: Վերջինս, սկզբում սքողված, իսկ հետագայում ավելի ու ավելի բացահայտ

¹⁴ Անդ:

¹⁵ Անդ, էջ 195:

¹⁶ Անդ, էջ 331:

պրոթուրքական, հակահայ քաղաքականություն էր վարում՝ իր հովանավոր համարելով Օսմանյան Թուրքիային։ Վրաց մենշեիկներն արտաքնապես հանդես գալով հաշտարար միջնորդի դերում, իրականում վարում էին հայատյաց քաղաքականություն, հովանավորություն փնտրելով Եւրոպայում՝ Գերմանիա։ Ցավոք, մենշեիկ-մուսավաթական դաշինքին ՀՅԴ-ն չկարողացավ արդյունավետ հակազդել ստեղծված ռազմաքաղաքական շատ բարդ իրադրությունում. պակասում էր քաղաքական փորձառությունը։ Ըստ էության ՀՅԴ-ն մնացել էր մենակ այս հակադրությունների մեջ։ 1917 թ. դեկտեմբերի 9 (22)-ին սկսվեցին Բրեստ-Լիտովսկի հաշտության բանակցությունները, որտեղ Խորհրդային Ռուսաստանի պատվիրակության ղեկավարն էր Ա. Իոֆֆեն։ Սակայն բանակցությունների ընթացքում Գերմանիան Խորհրդային Ռուսաստանին վերջնագիր ներկայացրեց եւ խախտելով, 7 օրվա մասին պայմանավորվածությունը՝ անցավ հարձակման¹⁷։ Գերմանիայի հարձակման հետ միաժամանակ փետրվարի 12-ին, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, Կովկասյան ռազմաճակատում հարձակում սկսեցին թուրքերը։ Նույն օրը թուրքական բանակը գրավեց Երզնկան, հաջորդ օրը Բալբուրդը։ Փետրվարի 24-ին՝ թուրքերը գրավեցին Տրապիզոնը, իսկ էրզրումի ռազմաճակատում՝ Մամախաթունը։ Այդ օրերին Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի գլխավորած ուժերին համառ եւ արյունահեղ դիմադրության էին ցույց տալիս հայկական փոքրաթիվ ուժերը՝ գնդապետ Մորելի ղեկավարությամբ¹⁸։ 1918 թ. փետրվարի վերջերին էրզրումի շրջանում ահեղ մարտեր սկսվեցին, որոնք տեւեցին երկու շաբաթից ավելի։ Այստեղ թուրքերի դեմ կռվում էին Անդրանիկի կամավորական միավորումը եւ առաջին հետեւակային զորախումբը՝ գնդապետ Մորելի հրամանատարությամբ։ Թուրքական հարձակվող զորքերը թվակգմով երեք անգամ գերազանցում էին հայկական ուժերին։ Անդրանիկն աներեւակայելի ջանքեր էր գործադրում, բայց ապարդյուն։ Հայկական զորքերն սկսեցին հետքաշվել։ Նահանջել սկսեցին նաեւ ռազմաճակատի զորքերը՝ Բեժանբեկովի հրամանատարությամբ։ Փետրվարի 12-ին թուրքական զորքերը գրավեցին էրզրումը։ Սեյմն, անընդունակ լինելով հարձակվող թուրքերի դեմ պաշտառ դիմադրություն կազմակերպել, համաձայնեց հաշտության բանակցություններ սկսել Տրապիզոնում։

¹⁷ Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, 1918 թ. մայիս, 1998, էջ 30, 31։

¹⁸ Անդ, էջ 33, 34։

Կատարելով Թուրքիայի կամքը՝ 1918 թ. մարտի 1-ին գերմանական հրամանատարությունը Բրեստ-Լիտովսկում Ռուսաստանից պահանջեց դուրս բերել իր զորքերը Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի մարզերից: Թուրքիան՝ նախքան Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրի ստորագրումը, խախտելով Երզնկայի զինադադարը, դեռեւս հունվարին վերսկսել էր ռազմական գործողությունները՝ գրավելով Երզնկան, Բայբուրդը եւ Մամախաթունը¹⁹:

Թուրքերի հետ Տրապիզոնում վարած բանակցությունների ժամանակ՝ 1918 թ. մարտի 14-ին, սեյմի պատվիրակության նախագահ Ա. Զիսենկելու հայտարարությունը Երկրամասի «անկախության» մասին դարձավ հիմք գերմանական խմբավորման համար՝ Անդրկովկասի հարցն անջատ, առանց Ռուսաստանի լուծելու համար: 1918 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսներին Թուրքական զորքերը, անցնելով հարձակման, իրար հետեւից գրավեցին Էրզրումը, Սարիղամիշը, Արդահանը, Կարսն ու Բաթումը՝ այդ տարածքները, իրենց բնորոշ եղանակով, «մաքրելով» հայերից: Անդրկովկասյան սեյմի ղեկավարությունը ոչ մի քայլի չդիմեց Թուրքերի առաջացումը կանխելու համար: Համաձայնելով Կարսը հանձնելու Թուրքերի պահանջին՝ անդրկովկասյան նոր կառավարության նախագահ Զիսենկելին եւ ռազմական նախարար Օդոշելիձեն կարգադրեցին զորքերի հրամանատարությանը՝ այն հանձնել Թուրքերին: Դրան առարկեց առանձին բանակային զորամիավորման հրամանատար Թ. Նազարբեկյանը, որն այդ ժամանակ նաեւ ռազմաճակատի հրամանատարն էր: Նա պնդում էր, որ Կարսի ամրոցն ուներ պաշտպանվելու բոլոր հնարավորությունները՝ անհրաժեշտ զորք եւ զինամթերք: Սակայն 1918 թ. ապրիլին Զիսենկելին երկրորդ անգամ նոր հրաման տվեց Կարսն անհապաղ Թուրքերին հանձնելու վերաբերյալ: Վրաստանի համար պետք էր պահել Բաթումը: Սակայն չհաջողվեց, ապրիլի 15-ին Թուրքերը գրավեցին Բաթումը, իսկ ապրիլի 26-ին, առանց կռվի՝ Կարսը: Այնուհետեւ զինադադար կնքվեց, եւ Տրապիզոնում ընդհատված Թուրք-անդրկովկասյան բանակցությունները վերսկսվեցին Բաթումում՝ 1918 թ. մայիսի 11-ին:

1918 թ. մարտի 2-ին Հայկական կորպուսի հրամանատար, գեներալ Թ. Նազարբեկյանը նշանակվեց ճակատի հրամանատար. ճակատ,

¹⁹ Ռ. ԹԱԳԵՆՈՍՅԱՆ, Դրվագներ հայոց ռազմական պատմությունից. XIX–XX դդ., Երեւան, 2012, էջ 336, 337, 338:

որ ձգվում էր Օլթիից մինչև Մակու: Օլթի-Բաթում գիծը պիտի պաշտպանեին վրացական զորքերը: Երկու ճակատների ընդհանուր հրամանատարն էր գեներալ Լեբեգինսկին: Թ. Նազարբեկյանի տրամադրության տակ կար այդ ժամանակ 36 գումարտակ, մոտ 15 000 զինվոր, որոնք պետք է պաշտպանեին 250 կմ երկարությամբ ձգվող ճակատը: Հայկական ուժերի դեմ գործում էին թուրքական 5-րդ, 11-րդ եւ 36-րդ դիվիզիաները՝ էրզրում, Սարիղամիշ հատվածում, եւ մեկական դիվիզիա Ալաշկերտում ու Վանա լճի շուրջը: Թուրքերն ունեին թվաքանակի գերազանցություն²⁰:

Հայերը ցույց են տալիս ուժեղ դիմադրություն, որի արդյունքում թուրքերը յուրաքանչյուր թիզ հող գրավում էին մեծ զոհեր տալով: Սարիղամիշի պաշտպանությունը հանձնարարվեց Դրոյին, որն այդ օրերին եկել էր Սարիղամիշ: Սկսվեց արյունահեղ ճակատամարտը, որը տեւեց մի քանի օր: Մարտի 23-ին, երբ Կարսից կտրվելու վտանգ առաջացավ, գեներալ Արեշյանը նահանջի հրաման տվեց: Մարտի 23-ի լույս 24-ի գիշերը հայկական զորքերը թողեցին Սարիղամիշը՝ նախօրոք պայթեցնելով պահեստներն ու ռազմական նշանակության կառույցները: Սարիղամիշի անկումով հայկական զորքերը դուրս եկան Ալաշկերտից, մնալով միայն Վանում: Այնտեղ պաշտպանվեցին մինչև ապրիլի կեսերը, ապա կռվով նահանջեցին դեպի Պարսկաստան: 1918 թ. ապրիլի 15-ին թուրքերը գրավեցին Բաթումը: Կարսի կայազորն ուներ 3600 զինվոր, 1700 նորակոչիկ հրետանավոր, 100 գործող եւ 700 հնացած հրանոթ²¹: Զինվորականների կարծիքով այդ ուժերը կարող էին մեկ ամսից ավելի պաշտպանել Կարսը²²: Սակայն Անդրկովկասի անկախության հռչակումից հետո, 1918 թ. ապրիլի 22-ին ռազմական կոմիսար Ն. Զխենկելին գեներալ-լետենանտ Օդեշիլիձեի միջոցով հեռագրով տեղեկացրեց Վեհիբ փաշային, որ սկսած 1918 թ. ապրիլի 23-ի ժամը 17:00-ից Անդրկովկասյան կառավարությունը դադարեցնում է ռազմական գործողությունները: Միաժամանակ Օդեշեիձեն հրամայեց Թ. Նազարբեկյանին, թուրքերին հանձնել Կարսը: Սեյմի հայ անդամները տեղյակ էին դրան, ուստի հրամանը համարվեց դավաճանություն: Նազարբեկյանը փորձում էր կապվել Թիֆլիսի Հայոց Ազգային խորհրդի

²⁰ Անդ, էջ 344, 345:

²¹ Անդ, էջ 345:

²² Անդ, էջ 349, 350:

հետ, բայց գիծը չէր գործում՝ վրացիներին՝ մեղմ ձեւակերպմամբ անբարյացկամության հետեւանքով: Երբ ի վերջո ստացվեց Ազգային խորհրդի հեռագիրը՝ հաշվի չառնել Ձխենկելու հրամանները, արդեն ուշ էր: Նազարբեկյանը բերդի պարետ Դեեւին կարգադրել էր բերդը հանձնել, եւ ապրիլի 26-ին թուրքերն առանց դիմադրության հանդիպելու գրավեցին Կարսի անառիկ բերդը:

1918 թ. թուրք-հայկական պատերազմում իր հերոսականությանմբ եզակի դրվագ էր էրզրումից (Կարին) հյուսիս՝ Ճորոխ գետի հյուսիսային ափին գտնվող Խոտորչուր գավառի 16 հայկական գյուղերի ինքնապաշտպանությունը: 1918 թ. փետրվարին էրզրումի անկումից հետո թուրքական զորքերի հարձակման պայմաններում Խոտորչուրն ստիպված էր պաշարել ոչ միայն տեղական մահմեդական հրոսակախմբերի, այլեւ թուրքական կանոնավոր ստորաբաժանումների դեմ: Այդ պաշարը ղեկավարում էր 9 հոգանոց ռազմական խորհուրդը մեծ հայրենասեր Օգոստինոս Սչանյանի գլխավորությամբ²³: Եթե սկզբում պաշտպանությունն ընթանում էր գավառի շրջագծով մեկ, ապա հետագայում ուժերի անբավարարության հետեւանքով այն կենտրոնացավ Վերին Մոխրկուտ (Մոխրակույտ) գյուղի մոտ գտնվող Աստվածամոր բերդ կոչված հսկա ժայռի վրա՝ 2350 մետր բարձրությամբ: Այստեղ հավաքվեցին գավառի ողջ հայ բնակչությունը եւ մարտական խմբերը: Քաջարի խոտորչուրցիներին չկարողացավ ծնկի բերել նույնիսկ թուրքական հրետանին, որը մարտի 17-ից սկսած պարբերաբար գնդակոծում էր բերդը: Վերջինիս պաշտպանությունը ղեկավարում էր մարտերում թրծված, խիզախ նշանառու Կարո Պապյանը: Ինքնապաշտպանության ընթացքում տեղի ունեցան հերոսության, ինքնազոհողության ցնցող դեպքեր: Այն բանից հետո, երբ հայ մարտիկները նույնիսկ մեծ զոհերի գնով չկարողացան գրավել թուրքական հրետանու դիրքերը, խոտորչուրցի մի գեղեցկուհի՝ տիկին Էլինեն, բարձրացավ հարեւան սարալանջը եւ անասելի ջանքերի գնով առաջ բերեց հսկա ձնահյուսի անկում, որն ամբողջովին տակնուվրա արեց եւ ոչնչացրեց թուրքական հրանոթներն ու հրետանավորներին: Ցավոք այդ ձնահյուսի տակ զոհվեց նաեւ հայ հերոսուհին²⁴:

Այն բանից հետո, երբ խոտորչուրցիներն իմացան, որը ընկել է նույնիսկ Կարսը եւ իրենք հայտնվել են թշնամու խոր թիկունքում, եւ դրսից

²³ Տե՛ս Ռ. ԹԱԴԵՒՈՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 342:

²⁴ Անդ, էջ 343:

որեւէ օգնութեան հույս չկա, որոշեցին ճեղքել շրջափակման օղակն ու անցնել Անդրկովկաս: 1918 թ. ապրիլի վերջին-մայիսի սկզբին 5 տարբեր ուղղութիւններով նրանք մեծ ու փոքր խմբերով ճեղքեցին շրջափակման օղակը եւ սկսեցին անցնել Արեւելյան Հայաստան ու Անդրկովկաս: Բոլորին չէ, որ դա հաջողվեց: Ոմանք ընկան կենաց ու մահու պայքարում, բայց շատերը հաղթահարեցին խոչընդոտները եւ հասան՝ Թիֆլիս: Խոտորչուրցիներից առավել անձնուրացների մի խումբ մնաց տեղում եւ կռվեց մինչեւ վերջ: Խոտորչուրցի մի ծերունի՝ Հովհաննես Չախալյանը իր վերջին մարտում գնդակահարեց 18 թուրք հրոսակայինի, իսկ վերջին փամփուշտն ուղղեց իրեն:

Ահա նման վախճան ունեցավ Խոտորչուրի 5 ամիս տեւած ինքնապաշտպանական հերոսամարտը, որն սկսվել էր 1917 թ. դեկտեմբերի 23-ին եւ շարունակվել մինչեւ 1918 թ. մայիսի սկիզբը, երբ թուրքական հրոսակները հասել էին մինչեւ Ալեքսանդրապոլի մատուցներ:

Թուրքերի այս հաղթանակներից հետո հայերից դատարկվեցին Վան-Խնուս-Ալաշկերտ-Կարս տարածքները: Այս վայրերի 70.000-անոց բնակչուկները, հիմնականում տարոնահայուկները, Կարո Սասունու, Սասունցի Մուշեղի, Մանուկի, Չոլոյի, Նորեի եւ այլոց գլխավորութեամբ, որ հիմնականում ղեկավարում էին սասունցիների գունդը, միանում է Անդրանիկի՝ դեպի Ալեքսանդրապոլ նահանջող ջոկատին: Կ. Սասունու եւ Երեւանի ազգային խորհրդի նախագահ Արամ Մանուկյանի համատեղ ջանքերով որոշվում է գաղթական բնակչուկները, որը հասել էր Սարգարարդատ, տեղավորել Արագածի եւ Երեւանի շրջակայքում²⁵: Սակայն դրան խիստ խոչընդոտում էր Ներքին Թալինի բերդում եւ շրջակա գյուղերում բնակվող թուրքական (թաթարական եւ քրդական) բնակչուկները: Ներքին Թալինի բերդի եւ շրջակա թուրք-թաթարական գյուղերի մաքրագործումը կարելու էր հետեւյալ պատճառներով.

առաջին՝ թուրքական բանակը՝ Ալեքսանդրապոլին մոտենալով՝ թուրք թաթարական շրջաններն ավելի վտանգավոր էին դառնում,

երկրորդ՝ ցանկացած դեպքում նրանք կարող էին փակել Անի կայսրանով անցնող երկաթուղին,

երրորդ՝ Արարատյան դաշտի բնակչուկները հնարավորութիւն չուներ ընդունելու այդքան գաղթականութիւն:

²⁵ ՌՈՒԲԷՆ, Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները, հտ. է., Երեւան, 1990, էջ 106:

Եթե շարունակեին մնալ Արարատյան դաշտում, նրանք սովի կմատնվեին: Այս ամենից զատ, այդ կարեւոր խնդրի լուծումը մեծ նշանակութիւն ունեցավ նաեւ Սարգարապատի եւ Բաշ Ապարանի հաղթանակների համար, քանզի ապահովեց թիկունքի մաքրումը թշնամուց, որը կարող էր ցանկացած պահի ի չիք դարձնել հետագայի մայիսյան հաղթանակները: «Թալինի բերդը ոչ միայն կիշխէր էջմիածնի եւ Աշտարակի վրայ,— գրում է Մուշեղը,— այլ նաեւ տեւական սպառնալիք մըն էր Երեւանի համար: Հետագային, երբ Սարգարապատի կռիւները տեղի ունեցան, այն ատեն միայն հասկացուեցաւ մեր շարժման կարեւորութիւնը»²⁶: Թուրքական կենտրոն հանդիսացող Ն. Թալինի բերդի գրավումը բարդ խնդիր էր: Սակայն 1918 թ. մայիսի 5-ին, Արագածի մի քանի թուրք-թաթարական գյուղերի արագ գրավումից հետո, գաղթականութեան կովող ուժերը երեք թեւերով գրոհեցին բերդը: Սասունցիների 1000-անոց հեծելաջոկատի մի մասը՝ Մորուք Կարապետի գլխավորությամբ, հյուսիսից հարձակվում է բերդի վրա, մյուս մասը՝ Փեթարա Մանուկի ու Զոլոյի ղեկավարությամբ, հարձակման անցավ հարավից, իսկ Սասունցի Մուշեղի հեծյալները՝ կենտրոնից: Զգիմանալով վճռական գրոհին՝ թուրքերը նահանջում են բերդ, որի երեք հսկա դռներից մեկը խորտակում են Մորուք Կարոն եւ Հզոն՝ նախապէս պատրաստված գերաններով եւ երկաթե ձողերով: Խորտակված դարպասներից ներս խուժեցին մյուս հեծյալները: Այդ տեսնելով՝ թուրքերը հյուսիսային ելքով փախուստի գիմեցին՝ հայերին թողնելով բերդում կուտակված ռազմամթերքի, անասունների եւ պարենի հսկայական պաշարներ, որ բաշխվեցին գաղթականութեանը:

Մորուք Կարոյի ջոկատում կովում էին հայ ֆաջախիտ կանայք: Նրանցից էին նա կինը՝ Մարթան եւ Կարո Սասունու կինը՝ Հոփսիմե (Լոլա) Մեծատունյան-Սասունին: Նրանցից՝ Մարթան Սասունի Իշխանձոր գյուղից էր, մասնակցել էր Սասունի 1915 թ. ինֆնապաշտպանական մարտերին: Կինելով լավ հեծյալ ու դիպուկահար, զինվորական հագուստով ու բերդանկա հրացանը ուսին, ձիու վրա նստած նա առաջնորդում էր նաեւ տարոնահայ գաղթականության հոսքը Արեւմտյան Հայաստանից դեպի Արարատյան դաշտ՝ պաշտպանելով նրանց թուրք-ֆրդական հարձակումներից²⁷: Նրա կողքին էր նաեւ Լոլա Սասունին, որ բանաստեղծ Միսաք Մեծարեւնցի զարմունին, ծնվել էր

²⁶ Անդ, էջ 78:

²⁷ Տէս ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ, Հայ հերոսուհի կանայք, Երեւան, 2016, էջ 451-455, 457:

Ակնում (Բինկյան), ապա տեղափոխվել էր Սերաստիա, ավարտելով տեղի ազգային վարժարանն ու ամերիկյան բոլեջը, ստացել էր ժամանակի համար լավագույն կրթություն եւ դաստիարակվել հայրենասիրական ոգով: Նա Համագասպի հսկողության տակ գտնվող խմբակում գեմֆի ու ձեռքի նոնակի գործածության հմտություններ էր ձեռք բերել, սակայն հայոց ցեղասպանությունից հետո զբաղվել էր Մուշի եւ Սասունի որբերի խնամատարության գործով: Երբ հայ գաղթականությունը, նրանց հետ նաեւ որբերը ճամփա էին բռնել դեպի Արարատյան դաշտ, Լոլան առաջին եկողների մեջ էր: Ֆիդայու տարազով ու զենքով ուսին՝ միացել էր հետնապահ խմբին՝ Փեթարա Մանուկին, Սասունցի Մուշեղին, Մորոմ Կարոյին, Զուրյին եւ նրանց ընկերներին: Սկզբում հին ֆիդայիներից ոմանք Լոլայի ներկայությունն անընդունելի էին համարել, սակայն Մարթայի նման ձիավարության եւ նշանառության տիրապետման, դիմադրության, կորովի եւ զոհաբերության ոգու հանդեպ հետզհետե տեղի էին տվել: Լոլան եւ Մարթան իրենց ներկայությամբ եւ աշխույժ գործունեությամբ նոր ոգեւորություն բերեցին ֆիդայիներին, եւ նրանցից առաջ ընկած, Մորոմ Կարոյի խմբում առաջինը գրոհեցին հյուսիսային ուղղությամբ եւ մտան բերդ²⁸: Մայիսյան հերոսամարտի օրերին, երբ թուրքերը գրավեցին Ալեքսանդրապոլը եւ շարժվեցին դեպի Սարդարապատ ու Ղարափիլիսա, Լոլայի ամուսինը՝ Կարո Սասունին, մնացել էր Ղարափիլիսայի ճակատում, կտրվելով տարոնցիների զորամասից: Այդ զորամասը, որտեղ գտնվում էին նրա կինը՝ Լոլան, եւ նորածին զավակը տեղակայված էր Սարդարապատում: Այստեղ էր Սարդարապատի հերոսամարտի օրերին խանձարուրի մեջ փաթարված երեխան վզից կախված, հերոսունի Լոլան, իր ընկերունի Մարթայի հետ միասին: Նա զենքը ձեռքին կովեց Սարդարապատի ճակատամարտում, ոգեւորելով եւ գրոհի տանելով Դանիել Բեկ-Փիրումյանի՝ Սարդարապատի ջոկատի տղամարդկանց: Այս երկու հերոսունիները ոչ միայն աչքի ընկան իրենց ֆաշիզմով մայիսի 22-23-ի գրոհի ժամանակ, այլեւ կազմակերպեցին կանանց ու աղջիկների խմբեր՝ հիվանդներին, զոհերին, կոկողներին ջուր, սննդամթերք ու ուղեւորներ հասցնելու համար:

Մայիսի 24-ից նրանք մեկնեցին Դրոյի ջոկատը համալրելու Բաշ Ապարանի ճակատում, որտեղ նորից աչքի ընկան մայիսի 25-26-ի գործերի ժամանակ, արժանանալով խախուսանքների: Մայիսյան հերոսամարտերից հետո Լոլան նվիրվել էր Հայաստանի «Կարմիր հաշի» կազմավորմանն ու իրագործմանը, զբաղվել որբախնամ գործերով, իսկ Մարթան Մորոմ Կարոյի հետ հայտնվել էր Թալինի շրջանի Ահանգչի (Զովասար) գյուղում: Թվում էր, թե նրանց կյանքը նոր պայմաններում խաղաղ ու հանգիստ պետք է ընթանա: Բայց այդպես չեղավ. Մորոմ Կարոն եւ Մարթան, դժբախտաբար, հարազատ հողի վրա եւս հանգիստ չունեցան՝ ենթարկվելով բոլշեւիկյան հալածանքի: Մորոմ Կարոն ազատվեց հրաշքով, Արաֆս գետով անցնելով՝ ՀԽՍՀ սահմանը,

²⁸ Անդ:

1930 թ. հաստատվեց Իրանի Համադան ֆաղաֆում, որտեղ 1949 թ. դեկտեմբերի 6-ին կնքեց իր մանկանացուն:²⁹ Մորուֆ Կարոյի փախուստից հետո Մարթային ձերբակալեցին եւ երեք աղջիկների հետ զանազան տանջանքներից հետո 6 ամիս պահեցին Երեւանի բանտի նկուղներում, այնուհետեւ աֆսոսեցին Ղազախստան, որտեղ հինգ տարի աֆսոսավայրում տանջանքներից հետո հերոսուհուն հաջողվեց կրկին վերադառնալ Զովասար: Այստեղ էլ ազգին, ընտանիքին ու հարազատներին նվիրված Մարթան կնքեց իր մանկանացուն՝ 1983 թ. հոկտեմբերին³⁰: Իսկ Լույս Սասունին Հայաստանի խորհրդայնացումից հետո հայտնվեց Չեկայի երեւանյան բանտում: Նա կարողացել էր փրկվել Փետրվարյան ապստամբության շնորհիվ, որից հետո անցել էր Երեւանից Զանգեզուր, ապա Պարսկաստան: Այնտեղից Պոլիս, Սոֆիա ու Վիեննա էր անցել, ապա Ժնև, իսկ 1925 թ.՝ Սասունիների գերդաստանի հետ Փարիզ, այնուհետեւ վերջնականապես հաստատվել էր Լիբանանում՝ Բեյրութում: Լույս ինչպես Փարիզում, այնպես եւ Բեյրութում բեղուն գործունեություն է ծավալել «Կապույտ հաշում», ապա Լիբանանի «Օգնության հաշում» ԼՈՍ-ում: Նա վախճանվել է 1969 թ. հոկտեմբերին Բեյրութում³¹:

Ն. Թալինի բերդի անկումից հետո, երեք օրվա ընթացքում, մաքրվեց մինչեւ Աշտարակի Ուջան գյուղն ընկած տարածքը՝ մոտ 70 կմ, ուր տեղավորվեց մոտ 70 հազարի հասնող տարոնահայուկներ, որը մինչ այդ կուտակված էր Սարգարապատի շրջանում: Մի քանի օրից մաքրվեցին նաեւ Աշտարակի թաթարական ապստամբ շրջանները³²: Դրանով ոչ միայն լուծվեց գաղթականության տեղավորման խնդիրը, այլեւ վերացվեց Երեւանի դեմ սպառնալիքը, որն ավելի ակնառու դարձավ Սարգարապատի ու Բաշ-Ապարանի կոիվների ժամանակ: Զարմանքով կարելի է նկատել, որ այս կարեւոր փաստերը երկար ժամանակ դուրս են մնացել պատմաբան ուսումնասիրողների տեսադաշտից, մինչդեռ առանց վերոհիշյալ ռազմավարական ամրոցի գրավման, ինչպես նաեւ Ալազյա-զի թուրք-թաթարական գյուղերի ազատագրման ու նրանցում գաղթականության տեղավորման հնարավոր չէր ապահովել թրկուները եւ մայիսյան հերոսամարտի հաղթանակը:

Երկար ժամանակ պատմաբանների ուշադրությունից վրիպել են Շիրակի բնակչության 1918 թ. մայիսյան գոյապայքարի հարցերը, որոնց առաջին անգամ անդրադարձել է պրոֆ. Հ. Մելիքյանը: Թվում

²⁹ Է. ՄԻՆԱՍՅԱՆ, *նշվ. աշխ.*, էջ 369:

³⁰ Անդ:

³¹ Անդ, էջ 457:

³² Ա. ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ, *Ռուբեն, Երեւան 2007*, էջ 275:

է, թե թուրքական զորքերը գրեթե առանց դիմագրուծյան, անարգել Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո մոտեցել են Սարգարապատին, բայց իրականում այդպես չի եղել: Քննարկելով թուրք բարբարոսների դեմ Շիրակի բնակչության 1918 թ. գոյապայքարի հարցերը՝ Հ. Մելիքյանը հանգում է այն հետեւության, որ «Սառնաղբյուրի (Սոգյուլիի) լեռներով շրջապատված գոգավորությունում պատսպարված շուրջ հարյուր հազար փախստական գաղթականներին կոտորածից փրկելու նպատակով, Արեւմտյան Հայաստանի տարբեր մարզերից նրանց ուղեկցած մի շարք հայ անվանի ազգային գործիչների ջանքերով, Սոգյուլի-Մաստարա-Մուսլուղի-Բողազքյասան-Տաշղալա-Մուլլա-Գյոքչա-Շիրվանջուղ գյուղերի շրջանում, տեղական աչքի ընկած գյուղացիների գործուն աջակցությամբ, ստեղծվեց պաշտպանական ամուր պատնեշ, որի կենտրոնը «շտաբը» գտնվում էր Սոգյուլիում»³³:

Հայկական կամավորական շարժման ժամանակ աչքի ընկած մի շարք խմբապետներ՝ Պանդուխտը, Սմբատը, Մակեդոնը, Բուլանդցի Մուրադը, Զոլոն, Նորեն եւ ուրիշներ, որոնք Անդրանիկի մտերիմ զինակիցներն էին, անցնելով էրզրում-Կարս-Ալեքսանդրապոլ նահանջի ճանապարհով եւ իրենց հետ դեպի էջմիածին, Երեւան ուղեկցելով նաեւ Կարսի ու Շիրակի փախստականներին, տեղափոխելով մեծ քանակությամբ զենք, Սառնաղբյուրի հանգուցային գոտում մի քանի օր կանգ առան, կազմակերպված հունի մեջ դրեցին գոյապայքարի ելած նաեւ Արեւելյան Շիրակի մի շարք գյուղերի բնակչության պայքարը: Սարերը ելած տղամարդկանց միավորելով, շուրջ 3 հազար հոգու զինելով ու վարժեցնելով, իրենց հետ եկած զինյալ կամավորների, նահանջող հայկական զորամասերի ցիրուցան եղած զինվորների հետ միասին, նախքան Սարգարապատի հերոսամարտը, վճռական պայքար կազմակերպեցին թուրքական զորաշոկատների ու նրանց միացած տեղական թաթար-քրդական խուժանի դեմ:

Թուրքերին չհաջողվեց այստեղ եւս իրագործել ցեղասպանության քաղաքականությունը թե՛ Սառնաղբյուրում եւ թե՛ հարեւան գյուղերում պատսպարված, կուտակված փախստական-գաղթականների եւ տեղի բնակչության նկատմամբ: Բացառություն էր կազմում Զիթ-հանքովի կոտորածը, որին զոհ գնացին շուրջ 3 հազար հայեր (միայն

³³ Տե՛ս Հ. ՄԵԼԻՔՅԱՆ, Մարալիկի հնագույն գերդաստաններից մեկի պատմությունը, Երեւան, 2006, էջ 121:

3 մարագներում այրվեցին 450 հոգի)³⁴։ Կատաղի մարտեր տեղի ունեցան Սոգյուլիի, Տաշղալայի, Մուլա-Գյոքչայի, Շիրվանջուղի սարերում ելեռնային կաժաններին, դեպի Արարատյան դաշտ տանող ճանապարհներին։ Սոգյուլիի եւ Շիրվանջուղի լեռնանցքներից բացի, դիմադրական մարտեր եղան նաեւ Մուլա-Գյոքչայի շրջակայքում։ Դրանք, ինչպես եւ տեղական՝ առանձին պաշտպանական գոտու կազմակերպումը, նպատակ ունեին կանխելու Ալեքսանդրապոլից, Հոռոմից դեպի Շիրվանջուղ-Սոգյուլի շարժվող թուրքական զորաջոկատների առաջխաղացումը։ Այդ ամենի շնորհիվ հնարավոր դարձավ մայիսի 17-ից 22-ը փախստականների ապահով անցումը դեպի էջմիածին-Երեւան։ Արեւմտահայ կամավորների եւ Շիրակի վերոնշյալ գյուղերի բնակչության հերոսական գոյապայքարի շնորհիվ կոտորածից փրկվեց հայ ժողովրդի մի նշանակալից զանգվածը եւ այդ ժամանակահատվածում՝ նաեւ տեղի բնակչությունը։

Կարսի գրավումից հետո ստեղծվել էր թուրքական «Կարս» բանակային խմբավորումը՝ Յաղուբ Շեքի փաշայի գլխավորությամբ, որի նպատակն էր գրավել ամբողջ Արեւելյան Հայաստանը, Թիֆլիսը, Բաքուն, ապա Հյուսիսային Պարսկաստանը, այլ կերպ ասած՝ իրականացնել պանթուրքական իրենց ծրագիրը։

Մայիսի 15-ին, վաղ առավոտյան թուրքական զորքերը հանկարծակի հարձակվեցին Ալեքսանդրապոլի վրա։ Քաղաքում գտնվող բոլոր զորամասերը միահամուռ կռվի ելան։ Յավոք մի քանի ժամ անց թուրքական զորքերը գրավեցին քաղաքը՝ թալան ու սպանություններ կազմակերպելով բնակչության շրջանում։ Ալեքսանդրապոլը գրավելուց հետո թուրքական զորքերի հրամանատարությունը կատարեց զորքերի վերադասավորում՝ ստեղծելով չորս զորախումբ։ Առաջին զորախումբը, որի հրամանատարն էր Մյուրսել բեյը, շարժվեց Վորոնցովկայի (Կալինինոյի) ուղղությամբ՝ ձգտելով դուրս գալ Բոլնիս-Խաչեն-Թիֆլիս գիծ՝ Վրաստանի մայրաքաղաքը գրավելու համար։ Երկրորդ զորախումբը, որի հրամանատարն էր Զեմալ-Ջավիդ բեյը, գործում էր Համամլու-Ղարաբիլիսա-Դիլիջան-Երզրավետպոլ ուղղությամբ՝ Բաքուն գրավելու նպատակով։ Հաջորդ երկու խմբավորումների առջեւ խնդիր էր դրված կարճ ժամանակում գրավել Երեւանը, ամբողջ Արարատյան դաշտը, առաջ շարժվելով՝ գրավել Նախիջեւանը, Զանգեզուրը, Ղարաբաղը՝ դարձյալ Բաքու

³⁴ Անդ, էջ 113։

շարժվելու համար: Նույն ժամանակ հայոց զորքն ստիպված հետ քաշվեց նաեւ Սուրմալուից, այնուհետեւ թուրքական բանակը մտավ Արարատյան դաշտ եւ մայիսի 21-ին զավթեց Սարգարապատ գյուղն ու երկաթուղային կայարանը: Սարգարապատում գտնվող՝ 40 հրանոթով զինված 5000-անոց թուրքական 36-րդ հետեւակային դիվիզիայի դեմ կանգնած էր հայկական կորպուսի Ալագյազի խմբավորումը, որի մեջ մտնում էին Երկու հետեւակային բրիգադ՝ Երզնկայի, էրզրումի, Խնուսի եւ Ղարաքիլիսայի գնդերով, եւ մեկ հեծյալ գունդ³⁵: Առաջին բրիգադի հրամանատարն էր գնդապետ Մորելը, որին փոխարինեց փոխգնդապետ Մխիթարյանը: Երկրորդ բրիգադի հրամանատարն էր ծագումով գերմանացի կապիտան Շնեուրը: Յուրաքանչյուր գնդում կար 300–400 զինվոր, որը նախատեսվածից քիչ էր: Թուրքական առաջխաղացումը կասեցնելու նպատակով կատարվեց հայկական զորամասերի վերախմբավորում: Ստեղծվեց Երեւանյան զորախումբը՝ Մովսես Սիլիկյանի հրամանատարությամբ: Բաշ-Ապարանի մատուցյններում տեղակայված Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) զորախմբի խնդիրը թշնամու՝ Սպիտակի կողմից դեպի Երեւան հնարավոր հարձակմանը խոչընդոտելն էր: Պաշտպանական միջոցներ ձեռնարկվեցին նաեւ Կողբի եւ Իգդիրի մատուցյններում: Այս ուղղությամբ դեպի Երեւան շարժվող թուրքական 5-րդ եւ 12-րդ դիվիզիաների առաջխաղացումը կանգնեցնելու համար, Մ. Սիլիկյանի կարգադրությամբ, պայթեցվեցին Ղարաղալայի եւ Մարգարայի կամուրջները, Արաքսի ձախ ափին խրամատներ կառուցվեցին, եւ թույլ չտրվեց թշնամուն անցնել գետը: Գնդապետ Բաղդասարյանի գլխավորած ուժերը պաշտպանական դիրքեր գրավեցին Նախիչեւան-Շարուր ուղղությամբ: Գեներալ Սիլիկյանի լավ մտածված որոշումների շնորհիվ հնարավոր եղավ ապահովել զորաթեւերի անվտանգությունը³⁶:

Ժողովրդի ինքնապաշտպանական բնագդը հասավ իր գագաթնակետին: Մարգարա-Սարգարապատ գծի վրա հավաքվեց Երեւանի եւ նրա մոտակա շրջանների հայ բնակչությունը: Այս զորահավաքի կազմակերպման գործում մեծ էր Վանի ինքնապաշտպանության հերոս, 1918 թ. Երեւանի ազգային խորհրդի նախագահ Արամ Մանուկյանի դերը, որին դեռեւս երկու ամիս առաջ խորհուրդը օժտել

³⁵ Ա. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ, Թուրքական ինտերվենցիան Անդրկովկասում 1918 թ. եւ ինքնապաշտպանական կռիվները, Երեւան, 1994, էջ 174:

³⁶ Տե՛ս Ա. ԱՖԱՆԵՍՅԱՆ, Սարգարապատի հաղթանակը, Երեւան 1991, էջ 16:

էր գիկտատորի իրավունքներով: Նրա հմուտ ղեկավարութեան շնորհիվ Սարգարապատում գտնվող հայկական զորքերը ժամանակին ապահովեցին զինամթերքով, սննդով եւ ջրով: Նրա կոչով բազմաթիվ կամավոր աշխարհազորայիններ շտապեցին Սարգարապատ: Ա. Մանուկյանի հստակ ձեւակերպած հրամաններում հիշատակվում էր հայերի ազատ ու անկախ ապրելու իրավունքը, սեփական ուժերով պաշտպանվելու հնարավորությունը:

Այդ օրերին մեծ թվով խանդավառ դպրոցական աղջիկներ հիվանդանոցները մտան ծառայելու, իսկ մեծ թվով կանայք եւ աղջիկներ էլ խմբեր կազմեցին բանակին անհրաժեշտ օգնություն ցուցաբերելու եւ ծառայելու համար: Նրանցից շատերը ոչ միայն օգնում էին զինվորներին եւ կովող աշխարհազորայիններն անհրաժեշտ ջուր, սննդամթերք, փամփուշտներ մատակարարելու գործում, այլեւ զենքի ձեռքին տղամարդկանց կողքին կովում էին անողոք թշնամու դեմ: Այդ օրերին Արամ Մանուկյանի կողքին էր նրա կինը՝ Կատերինան, որին փաղափշկան Կատյուշա անունն էին տալիս: Կատյուշան շատ նվիրյալ հայուհիների գլուխն անցավ եւ նրանց հետ մեծ ծավալի աշխատանքներ տարավ՝ դարձնելով նրանց առաջատար հիվանդապահուհիներ: Մայիսյան փառավոր հաղթանակներից հետո, երբ ստեղծվեց Հայաստանի առաջին հանրապետությունը, 1919 թ. հունվարի 29-ին բժավոր տիֆից՝ անողոք հիվանդությունից, մահացավ ամուսինը՝ նշանավոր Արամ Մանուկյանը, Կատյուշան հորհրդարանի անդամ ընտրվեց եւ կարեւոր աշխատանք տարավ բժշկական հանձնախմբի մեջ: Հանրապետության անկումից հետո, նա որոշեց հայաստանում մնալ, ուր գտնվում էր ամուսնու շրիմը՝ Մասեաց հովանու ներքո³⁷:

Անկախ քաղաքական համոզմունքներից՝ ժողովուրդը ոտքի էր կանգնել կենաց ու մահվան կռվի՝ հանուն հայրենիքի, հանուն ազգային արժանապատվության: Դա հայերի հայրենական պատերազմն էր, համաժողովրդական ինքնապաշտպանությունը՝ ֆիզիկական բնաջնջումից խուսափելու համար³⁸: Իրավիճակն այնպիսին էր, որ նահանջի մասին մտածելն իսկ անհնարին էր. հաղթանակ կամ մահ: Սարգարապատի համաժողովրդական պատերազմին մասնակցում էին զինվորականները, գյուղացիությունը, բանվորներն ու արհեստավորները, հոգեւորականությունն ու մտավորականությունը: Եզնիկ եւ Թադեւոս Թադիանոսների կոչով հավաքագրված 500 աշխարհազորայիններին առաջնորդում

³⁷ Ա. ԶԵՅԹԼԵԱՆ, Հայ կնոջ դերը հայ յեղափոխական շարժման մէջ, Լոս Անճելէս, 1992, էջ 161, 162:

³⁸ Հ. ԹՈՒՐՇԱՆ, Սարգարապատի հերոսամարտը, Երեւան, 1969, էջ 143:

էին ճեմարանի տեսուչները, արքեպիսկոպոսները, որոնց թվում՝ հայտնի հայագետ Գարեգին Հովսեփյանը եւ էրզրումի հոգեւոր առաջնորդ Զավեն Բաբայանը, որոնք ձի հեծնած ընթանում էին առջեւից՝ խաշը ձեռքներին: Զենք էին վերցրել ծերունի Թաղիանոս Թաղիանոսյանը, պատանի Ակսել Բակունցը, ապագա ակադեմիկոսներ Արարատ Ղարիբջանը, Գրիգոր Ղափանցյանը, մաթեմատիկայի ուսուցիչ Բահաթուր Բահաթրյանը եւ շատ ուրիշներ³⁹: Մայիսի 20-ին առանձին հայկական կորպուսի երկրորդ դիվիզիայի հրամանատար գեներալ Մ. Սիլիկյանը շտաբի պետ փոխգնդապետ Ալեքսանդր Վեքիլյանի հետ միասին մշակեց գործողութիւնների ծրագիր, որի իրականացումը հանձնարարվեց գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանին: Գնդապետ Դանիել Բեկ-Փիրումյանի հրամանատարութեամբ գործող Սարգարապատի զորամասը 1918 թ. մայիսի 22-ին թիկունքից երկու ուղղութիւններով հարձակման անցավ Քյորիալուի (Արշալույս) եւ Ղուրդուղուլի (Արմավիր) գյուղերի բնագծերից՝ եռանդուն գրոհով ջախջախելով թուրքերին Ղամըշլու (Նդեգնուտ) գյուղի շրջանում եւ նույն օրը հետ գրավեց նախորդ օրը թշնամու վերցրած Սարգարապատ գյուղը: Հարձակման անցած զորամիավորումների մեջ էր հայկական հետեւակային 5-րդ գունդը, որը մեծ մասամբ համալրված էր ղարաբաղցի զինվորներով, որոնց հրամանատարն էր գնդապետ Պավել (Պողոս) Բեկ Փիրումյանը՝ գնդապետ Դանիել Բեկ Փիրումյանի հորեղբոր որդին: Կիլիկիո ապագա կաթողիկոս, արքեպիսկոպոս Գարեգին Հովսեփյանը նրանց մկրտել էր «մահապարտների գունդ» անունով. այն ուժեղացված էր շրջակա գյուղերից հավաքված շուրջ 500 կամավոր աշխարհազորայիներով: Հարձակվողների թվում էին գնդապետ Դուրախանյանի 6-րդ գունդը, փոխգնդապետ Պերեկրյոստովի պարտիզանական հետեւակային գունդը, Իգդիրի եւ Խնուսի հետեւակային գնդերը, Զեյթունի հեծյալ գունդը՝ գնդապետ Սալիբեկովի հրամանատարութեամբ: Այդ կռիվներում հատկապես աչքի ընկավ Խնուսի հետեւակային գունդը՝ խնուսցի Մուշեղի ղեկավարութեամբ, որը իսկական հերոսութեան օրինակ ցույց տվեց՝ ջախջախելով թուրքական առաջապահ զորամասերը: Այդ օրը՝ մայիսի 22-ին, ամբողջովին ոչնչացվեցին թուրքական դիվիզիայի երկու վաշտերը⁴⁰:

³⁹ Տէն անդ:

⁴⁰ «Սարգարապատ, Բաշ-Ապարան, Ղարաքիլիսա. 1918 թ. մայիսյան հերոսամարտեր», արխիվային նյութերի փաստաթղթեր, հուշագրութիւններ եւ այլն (ժողովածու), կազմեցին Ն. Սարգսյանը եւ Ս. Միրզոյանը, Երեւան, 1998, էջ 68, 69:

Հաղթանակը կատարյալ էր: Գեներալ Մ. Սիլիկյանը հաղորդում է գլխավոր շտաբին, որ զորքերի մարտական ոգին գերազանց է: Թուրքերը խուճապահար եւ մեծ կորուստներով նահանջելով 15-20 կմ, օգտվելով այն հանգամանքից, որ հայկական զորքերը իրենց չեն հետապնդում, պաշտպանության անցան «Արաքս» կայարանի շրջանում: Թուրքական հրամանատարությունը որոշեց ուժեղացնել Սարգարապատի մոտ գտնվող խմբավորումը, ուստի օգնություն ուղարկեց 5-րդ դիվիզիայի զորքերին, սակայն հայերին հաջողվեց դրանց հետ շարտել: Մայիսի 22-ից 26-ը Սարգարապատի մոտ թուրքերը կորցրին 500 ասկյար: Առաջին հաջողությունը մեծապես բարձրացրեց հայոց զորքի եւ ժողովրդի բարոյական ոգին: Ժողովուրդը դարձել էր միասնական ու միակամ: Հենց ազգային միասնությամբ էր պայմանավորված Սարգարապատի եւ մյուս հերոսամարտերի հաղթանակը: Սարգարապատի վերագրավումից եւ համալրում ստանալուց հետո գեներալ Մ. Սիլիկյանի գլխավորությամբ մշակվեց թուրքական ուժերի ջախջախման ծրագիր, որով նախատեսված էր նաեւ Կարսի ազատագրումը: Փոխգնդապետ Կարապետ Հասանփաշայանի հրամանատարությամբ ստեղծվեց հարվածային խումբը՝ «Խզանուզի ջոկատը»: Նրա մեջ մտնում էին Երզնկայի հետեւակային գունդը, Մակուի առանձին գումարտակը, Խնուսի գնդի մեկ վաշտ եւ չորս թնդանոթ, բոլորը միասին՝ 600 զինվոր եւ 200 հեծյալ: Գեներալ Մ. Սիլիկյանը հրամայեց այդ խմբին՝ մայիսի 27-ի լուսաբացին շարժվել Խզանուզ (այժմ Աշտարակի Կոշ ավանի մոտ) գյուղից եւ Արագած լեռան փեշերից Շամիրամի ձորով շրջանցել թուրքերի դիրքերը ձախ թեւից⁴¹: Նույն օրը կեսօրին Կարապետ Հասանփաշայանի զինվորները թշնամու վրա կրակ բացեցին թիկունքից, նորից աչքի ընկան Խնուսի գնդի մարտիկները⁴²: Այդ հարվածից թուրքերը հանկարծակիի եկան, սակայն դրան հետեւեց 5-րդ հետեւակային «մահապարտների» գնդի գումարտակների հարձակումը ճակատից եւ մշեցի Պանդուխտի (Միքայել Սեֆերյանի) մեկնազենների (պարտիզան) հարձակումը՝ հյուսիսից, որոնք համալրվել էին Թալինի շրջակա գյուղերի՝ Դրմզլու (Կարմրաշեն), Գյոզլու (Ակունք), Դադալու (Եղնիկ), Խուլգարվիշ (Ոսկեթաս), Ահագչի (Զովասար), Ադյաման (Գառնահովիտ), Սղարշիկ եւ

⁴¹ Ա. Կ. ՇՆԷՆՈՒՐ, Սարգարապատի հերոսամարտը: Մասնակցողի յուշեր, 1967, Ֆրեզնո, էջ 42,43:

⁴² Ե. ԿՅՈՒՐԵՂՅԱՆ, Իմ հուշերի ճանապարհով, Երեւան, 2009, էջ 212-214:

Աշնակ գյուղերի կռվող բնակչությամբ: Անցնելով հարձակման՝ հայկական ուժերը, գեներալ Մ. Սիլիկյանի գլխավորությամբ, խուճապահար փախչող թշնամուն հետապնդեցին մինչեւ Ալեքսանդրապոլ: Շրջահայաց գեներալը ցանկանում էր հետ գրավել Ալեքսանդրապոլը, սակայն մայիսի 30-ին Երեւան ժամանած գեներալ Թ. Նազարբեկյանն արգելեց այդ գործողությունը եւ հրամայեց դադարեցնել կռիվները: Այդ որոշման դեմ զայրացած բողոքեց Սարգարապատի զորաջոկատի հրամանատար գնդապետ Դանիել Բեկ - Փիրումյանը. սակայն՝ ապարդյուն:

Էսադ փաշայի գլխավորած թուրքական 9-րդ դիվիզիայի մի մասը մայիսի 20-ին արդեն գրավել էր Համամլուն (Սպիտակը), իսկ մայիսի 22-ին՝ Բաշ-Ապարանը եւ շարժվել դեպի Երեւան՝ միանալու Սարգարապատի ուղղությամբ գործող թուրքական 36-րդ հետեւակային դիվիզիային: Դեռեւս Սարգարապատի ճակատամարտից առաջ գեներալ Մ. Սիլիկյանի մշակած ծրագրի համաձայն՝ Արագած լեռան փեշերի եւ Բաշ-Ապարանի պաշտպանությունը հանձնարարվել էր Դրոյի հրամանատարության տակ դրված զորախմբին: Դրոն սկզբում չհավատաց, որ թուրքական մեծաքանակ ուժերը կարող են կենտրոնացվել Բաշ-Ապարանի ճակատում, առարկեց Սիլիկյանի առաջարկին, պնդելով, որ ճիշտ է համատեղ ուժերով Սարգարապատում ջախջախել թշնամու ուժերը, ապա նոր ջախջախիչ հարված հասցնել Ապարանում գրոհող թուրքերին: Սակայն, երբ տեղափոխվեց Բաշ-Ապարանի ճակատ, համոզվեց Սիլիկյանի խոսքերի ճշմարտության մեջ: Մայիսի 22-23-ին առաջին հարվածներին դիմադրավեցին տեղի աշխարհագրայինները Սեդրակ աղայի (Զաւլայանի), Արսեն աղայի (Տեր-Պողոսյան), Բաֆֆու Խնեթի՝ Սամսոն Տեր-Պողոսյանի որդու, Դավիթ Մելիքսեթյանի եւ այլոց գլխավորությամբ: Նրանք համառորեն մինչեւ վերջ կռվելով դիմադրեցին՝ թուրքական առաջապահ զորամասերին⁴³: Հյուսիս-արեւելքից Երեւանին սպառնացող վտանգը կանխելու համար գեներալ Մ. Սիլիկյանը մայիսի 24-ին Սարգարապատի ճակատից հանեց եւ Բաշ-Ապարանի ճակատ ուղարկեց Դոլուխանյանի հետեւակային 6-րդ գունդը, Զալինյանի 2-րդ հեծյալ գունդը, Կորոկովի հեծյալ կամավորներին, Սիլինի սահմանապահ վաշտը, Իգիթխանյանի եւ Սակիլարիի հրետանային մարտկոցը: Դա հանգեցրեց Սարգարապատի ճակատի մերկացմանը: Բաշ-Ապարան են մեկնում նաեւ Գանձակեցի Զեմլյակի, զանգեզուրցի Յապոնի, բաշ գառնեցի Մարտիրոսի, Քաշալ

⁴³ Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Հայոց ազգային միասնության հաղթանակը, էջ 104-105:

Ղազարի, սասունցի Մանուկի, Չոլոյի, Մակվեցի Մեսրոպի խմբերը⁴⁴։ Թողնելով Բաշ-Ապարանը՝ Դրոյի զորախումբը քաշվեց հարավ՝ դեպի Ալի Քուչակ, այնուհետեւ դիրքեր գրավեց Ղազնաֆար եւ Ղարաքիլիսա գյուղերում։ Մայիսի 24-ին Դրոն ստացավ Սարգարապատի ճակատից հանված համալրումը, Ջհանգիր աղայի ղեկավարած 1500 հեծյալները, որոնք նույնպես եկել էին Սարգարապատի ճակատից։ Նրանց քանակը ավելացավ աշխարհազորայինների հաշվին։ Հայկական զորքերի ընդհանուր թիվը այստեղ հասավ 6000-ի։ Դրոն նախապատրաստեց իր զորքերի հարձակումը մայիսի 25-ին։

Խոսելով Ապարանի ճակատում հայ կանանց կատարած հերոսության մասին՝ պատերազմի մասնակից Վահան Մարտիրոսյանը գրում է. «Իսկական հերոսներ էին մեր աղջիկները... նրանք կուռում էին անձնուիրութեամբ, մինչեւ վերջ յաղթանակի հասնելու վճռականութեամբ... Զինուորական վերարկուններով Նունուֆար Բօզոյեանը, Նախշուն Մանուկեանը, Գարան Մովսիսեանը տղամարդ աղջիկներ էին, թշնամու աչքը հանող...»⁴⁵։

Ճակատամարտի օրերին Նախշունը, Նունուֆարն ու Մաթանը կռվողների, այսպես ասած կապավորներն էին, նրանց հաց ու փամփուշտ հասցնողը։ Նրանց ներկայությունն անասելի ոգեւորում էր կռվողներին։ «Առհասարակ, ճակատամարտի օրերին տղամարդականց հետ փայլեցին նաեւ ապարանցի մամիկները, կանայք ու աղջիկները։ Նրանք հաց էին թխում, կռուողներին փամփուշտ, հաց ու ջուր հասցնում։ Յիշենք նաեւ Քամալի Նախշունին, Չոմոյ Գարանին, Բօզէյ Մաթանին եւ մյուսներին», - գրում է ականատեսը⁴⁶։

Ապարանի ճակատի մեկ այլ հատվածի կռիվներից խոսելիս հուշագիրը նկատում է. «Ապարանում կուռում էին բոլորը, կուռում էին նուիրական։ Կուզեմ յիշատակել նաեւ ճակատամարտի մասնակից բժիշկ Մեսրոպ Իսահակեանին, գթութեան քոյր Սինամ Բարսեղի Ալեքսանեանին, ովքեր դեղորայքի անտուկներով, գէնքերը ձեռքերին կուռում էին եւ վիրակապում վիրաւորներին։ Սինամ Ալեքսանեանը իրեն յայտնի բոյսերից պատրաստուած քսուկներով բուժում էր վիրաւոր մարտիկների վէրքերը, զբաղւում էր բուժօգնութեամբ՝ վայելելով մարդականց յարգանքը։ Պատերազմին

⁴⁴ Անդ, էջ 160-107

⁴⁵ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 3 մայիսի, 2018։

⁴⁶ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 4 մայիսի, 2018։

մասնակցում էին Աշտարակի, Եղվարդի, Ղարաբաղի եւ ուրիշ բնակավայրերի աշխարհազորային խմբերը: Պատերազմը աւարտուեց կանոնաւոր բանակի, աշխարհազորայինների եւ հայ ժողովրդի միասնական յաղթանակով»⁴⁷:

Դրոյի 6000-անոց ջոկատը հարձակման անցավ մայիսի 25-ին մտնելով Ալի-Քուչակ, ապա շարժվեց դեպի Բաշ-Ապարան, որտեղ մայիսի 29-ին ջախջախեց թշնամու երկու գունդն ու ծանր հրետանին: Այս ճակատամարտում հայերին օգնում էր Զհանգիր աղայի հրամանատարությամբ գործող եզդիների աշխարհազորային ջոկատը: Թուրքերը տվեցին ավելի քան 200 զոհ՝ մարտադաշտում թողնելով մեծաքանակ ռազմավար: Մայիսի 29-ին ջախջախված թուրքերը փախան նաեւ Համամուլից (Սպիտակ), որով եւ վերջնականապես վերացավ 9-րդ դիվիզիայի կողմից Երեւանն աքցանի մեջ առնելու վտանգը: Ճակատամարտի ավարտից հետո թուրքերը սպիտակ դրոշով բանագնաց ուղարկեցին եւ բանակցությունների մեջ մտան Դրոյի հետ: Ռուշդի բեյը Դրոյին հայտնեց, որ Բաթումում ստորագրվել է զինադադար, որի համաձայն՝ պետք է դադարեցվեին ռազմական գործողությունները: Նա պահանջեց նաեւ հունիսի 1-ից հայկական զորքերը հետ քաշել Արագածից հարավ: Դրոն կարգադրեց դադարեցնել մարտերը:

Ղարաբաղի խառնուրդ (Վանաձոր) մայիսի 24-28-ը տեղի ունեցան կատաղի մարտեր, որոնց մասնակցեց հայկական 4 գունդ, հավաքական հեծյալ ջոկատը եւ աշխարհազորայինները, ընդհանուր թվով՝ 7000 զինվոր, 10 հրանոթ, 20 գնադեցիր: Թուրքերն ունեին 70 հրանոթ, 40 գնադեցիր եւ 10 000 զինվոր, որոնց օգնում էին նաեւ տեղական մահմեդականները: Հայկական ուժերը համառ դիմադրություն ցույց տվեցին թուրքերին: Աչքի ընկան գնդապետներ Ալեքսանդր Բեյ-Մամիկոնյանի եւ Նիկոլայ Ղորղանյանի զորամասերը: Զոհվածների թվում էր շտաբ-կապիտան, հրետանավոր Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանը (հիշողություններում նրան բարձր է գնահատել մարշալ Հովհաննես Բաղրամյանը)⁴⁸:

Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանի ղեկավարությամբ հրետանավորները թուրքերին գնդակոծում էին բաց դիրքերից: Թշնամու վրա միայն կեսօրվա ընթացքում արձակվեց 2000 արկ: Զինամթերքն սպառելուց հետո հրետանավորները, զինված սրերով ու հրացաններով, անցան գրոհի,

⁴⁷ «Հայաստանի Հանրապետութիւն», 5 մայիսի, 2018, էջ 3:

⁴⁸ Տէս Ի. БАГРАМЯН, Мои воспоминания, Ереван, 1979, с. 91, 92.

կանգնեցրին թշնամու առաջխաղացումը: Մարտերում ֆաշարի հրամանատար Գուրգեն Տեր-Մովսիսյանի հետ միասին զոհվեցին եւս 25 հրետանավորներ ու զինվորներ⁴⁹:

Ղարափլիսայի հերոսամարտում իրենց ֆաշոյայամբ աչքի ընկան հայ կանայք: Ականատեսը գրում է. «Ռազմական դրութիւնը համակել է բոլորին, մամանաւանդ կանայք իրենց անձնագոհութեամբ գերազանցում էին 5-րդ դարի փափկասուն տիկնանց: Նրանք տանջւում էին որպէս կին, որպէս մայր, որպէս բոյր: Նրանք չարչարւում էին որպէս տնտեսունիներ՝ յանձն առնելով կերակրել մարտիկներին, առաջին դիրքերում նրանք տանջւում էին որպէս գրութեան բոյրեր՝ խնամելով ծանր վիրատուներին: Տղամարդը չէր համարձակւում իր կնոջ դէմ թոյլ երեւալ, վախենալ, չէր թափնում, դասալում, չէր փախչում՝ սարսափելով կնոջ ծաղրից ու արհամարհանից: Կինը կոտրի մէջ էր նուաճել իր իրատունը»⁵⁰: Նկարագրելով թուրքերի կողմից Ղարափլիսայի եւ շրջակա 7 գյուղերի խաղաղ բնակչության կոտորածները՝ ականատեսը գրում է. «Շատ տեղերում հայ կինը զգալով, որ պղծուելու է իր նուիրական անմեղութիւնը, ոտնահարուելու է իր նամուսը՝ դիմեց ինքնագոհութեան մի բացառիկ միջոցի՝ թունաւորման: Այսպէս ամբողջ ընտանիքներով»⁵¹:

Ղարափլիսայի մոտ 4 օր (մայիսի 24–28-ը) շարունակվող ճակատամարտում հայ քաջերը կասեցրին թուրքերի առաջխաղացումը դեպի Դիլիջան, Թիֆլիս եւ Բաքու: Այնուամենայնիվ, թուրքերը կարողացան մայիսի 30-ին տիրել Ղարափլիսային եւ կազմակերպեցին խաղաղ բնակչության մեծ ջարդ: Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի եւ Ղարափլիսայի ճակատամարտերը հայ ժողովրդի աննկուն կամքի, անկախության համար ազգովին պայքարելու պատրաստակամության եւ վճռականության արտահայտություն էին: Զուր չէ, որ թուրքական բանակի հրամանատար Վեհիբ փաշան ազնվություն ունեցավ բարձրաձայն խոստովանելու, որ «Ղարափլիսայի, մոտ հայերը ցույց տվեցին, որ նրանք կարող են լինել աշխարհի լավագույն զինվորները»⁵²: Հայ ժողովրդի մայիսյան հերոսամարտերը վիժեցրին հայերին ոչնչացնելու՝ երիտթուրքերի ծրագիրը եւ ստիպեցին հաշվի նստել: Հաղթանակը հայոց պետականության վերականգնման, Հայաստանի Հանրապետության ստեղծման համար նախադրյալներ ստեղծեց⁵³:

⁴⁹ Տէս Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, Հայկական հարցը 1918 թվականին, Երեւան, 1997, էջ 230, 234:

⁵⁰ Մ. ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Ղարափլիսայի ճակատամարտը, Թիֆլիս, 1920, էջ 22, 23:

⁵¹ Անդ, էջ 44:

⁵² Տէս Հ. ԱՄՄՈՆՅԱՆ, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, Երեւան, 1996, էջ 150:

⁵³ Հ. ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 236:

Մայիսյան հաղթանակներն անսպառ ոգեւորության աղբյուր էին։ Նրանք ապացուցեցին, որ «մարտիրոսացված ժողովրդի երակներում տակավին հոսում է, ինչպես 15 դար առաջ Ավարայրում, արյունն այն հերոսների, որոնք ստեղծել են նրա պատմության աստեղային ժամերը։ Հենց Սարգարապատի, Բաշ-Ապարանի, Ղարաքիլիսայի կռիվներում մեր հերոսների թափած արյունը հնարավորութուն տվեց դնել անկախ պետության հիմքը եւ ապահովել 3000-ամյա ազգի շարունակականութունը»⁵⁴։ Հայկական անկախ պետութունը հռչակվեց Անդրկովկասի Դաշնային Հանրապետության փլուզումից հետո՝ 1918 թ. մայիսի 28-ին։ Այն օրերին, երբ տեղի էին ունենում մայիսյան հերոսամարտերը, վրաց մենշևիկների եւ ադրբեջանցի մուսավաթականների գաղտնի գործողության հետեւանքով Անդրկովկասի Դեմոկրատական Դաշնակցային Հանրապետությունը գնում էր դեպի անկում։ Դեռեւս 1918 թ. մայիսի 15-ին, մինչեւ Սեյմի լուծարումը, վրաց ազգային խորհրդի նախագահ Ն. Ժորդանիան եւ գեներալ Օ. Ֆոն Լոսովը կնքել էին գաղտնի համաձայնագիր՝ Վրաստանը անկախ հայտարարելու մասին։ Նույնանման որոշում էր կայացվել թուրքերի եւ մուսավաթականների միջեւ։ Գերմանիայի հովանավորութունն ստանալով՝ հայերի բոլոր ջանքերը ձախողվեցին։ 1918 թ. մայիսի 26-ին գումարվեց Անդրկովկասյան սեյմի վերջին նիստը, որտեղ վրացիների պահանջով սեյմն ընդունեց որոշում ինքնալուծարման մասին։ Դրանից 5 ժամ անց նույն սրահում գումարվեց Վրաց ազգային խորհրդի նիստը՝ Ն. Ժորդանիայի նախագահությամբ։ Մայիսի 28-ին Հայոց ազգային խորհուրդը իրեն հայտարարեց հայկական գավառների միակ եւ գերագույն իշխանություն։ Այդ իրադարձություններից հետո, մայիսի 30-ին, վերսկսվեցին բանակցությունները Բաթումում։ Հայաստանն այդ բանակցություններում ներկայացնում էին Հ. Քաջազնունին եւ Ալ. Խատիսյանը։ 1918 թ. մայիսի 30-ին Հայոց Ազգային Խորհուրդը հրապարակեց հետեւյալ հայտարարությունը, որն ըստ Ս. Վրացյանի «թէեւ իսկական առումով անկախութեան հռչակում չէր, բայց դէպքերի բերումով դարձաւ այդպիսին»⁵⁵։ Նիկոլ Աղբալյանի հեղինակած հայտարարության բանաձեւում ասված էր. «Անդրկովկասի քաղաքական ամբողջութեան լուծումով եւ Վրաստանի ու Ադրբեջանի անկախութեան հռչակումով ստեղծուած նոր դրութեան հանդէպ Հայոց Ազգային Խորհուրդը իրեն յայտարարում է հայկական գաւառների

⁵⁴ Տէս Հ. ՍԻՄՈՆՅԱՆ, Անդրանիկի ժամանակը, գիրք Բ, էջ 50։

⁵⁵ Տէս Ս. ՎՐԱՑԵԱՆ, նշվ. աշխ., էջ 161։

գերագոյն եւ միակ իշխանութիւնը: Որոշ ծանրակշիռ պատճառներով թողնելով մօտիկ օրերը կազմել Հայոց Ազգային Կառավարութիւն, Ազգային Խորհուրդը ժամանակաւորապէս ստանձնում է Կառավարական բոլոր ֆունկցիաները՝ հայկական գաւառների քաղաքական եւ վարչական ղեկը վարելու համար (Հայոց Ազգային Խորհուրդ, 1918 թ., մայիս 30, Թիֆլիս)»։ Այսպիսով, ինչպէս գտնում է Ս. Վրացյանը «Հայաստանի անկախութեան յայտարարութեան օրը իսկապէս պէտք է համարուի մայիսի 30-ը, սակայն հակառակ դրան համարում է մայիսի 28-ը, այսինքն այն օրը, երբ Ազգային Խորհուրդը որոշեց հայկական պատուիրակութիւն ուղարկել Բաթում, իսկ հաշտութեան բանակցութիւններ վարելու թուրքերի նախապայմանը անկախութեան յայտարարութիւնն էր, որը ձեռք էր բերուել մայիսեան յաղթանակների շնորհիւ, ուստի այդ օրն էլ կարող է համարուել անկախութեան սկզբնաւորութեան օրը»⁵⁶։ Այսպէս թե այնպէս, ըստ Ս. Վրացյանի, Հայաստանի Հանրապետության ծագման օրը եղավ մայիսի 28-ը։ Այդ օրը դարձավ նվիրական հայ ժողովրդի համար, մտավ ազգային տոնացույցի մեջ իբրեւ սրբազան օրերից մեկը⁵⁷։ Ճակատագրի բերումով 1918 թ. հունիսի 4-ին ստորագրած Բաթումի հաշտության պայմանագրով առաջինը Օսմանյան Թուրքիան ճանաչեց Հայոց անկախությունը, անկախ պետականության վերականգնումը։

Այսպիսով, մայիսյան հերոսամարտի մասնակցեց հայոց քաջագունների սխրագործությունների արդյունքում ծնվեց հայոց առաջին անկախ հանրապետությունը։ Մայիսյան հերոսամարտերը ունեցան իրենց խորհուրդը կամ պատմական դասերը։ Առաջին խորհուրդը համազգային միասնության հաղթանակն էր, որը առավել եւս կարեւորվում է մեր օրերում։ Երկրորդ՝ հերոսամարտերը ցույց տվեցին կանոնավոր բանակի ստեղծման անհրաժեշտությունը, որը կամավոր աշխարհազորայինների հետ միավորման շնորհիվ կարողացավ ապահովել փայլուն հաղթանակներ դարավոր թշնամու դեմ։ Այն առավել ակնառու արտահայտվեց 1988 թ. արցախյան ազատամարտի տարիներին, որի արդյունքում հայոց, այդ թվում Արցախյան ազգային բանակի եւ կամավոր աշխարհազորայինների ուժերով ազատագրվեց Լեռնային Ղարաբաղը եւ ստեղծվեց Արցախի հայոց հանրապետությունը։ Երրորդ՝ մայիսյան հերոսամարտերի արդյունքում ծնված Հայաստանի առաջին Հանրապետության հիմքի

⁵⁶ Անդ, էջ 162–163։

⁵⁷ Անդ, էջ 163։

վրա կազմավորվեցին Խորհրդային Հայաստանի եւ Հայաստանի Երրորդ հանրապետությունները, որոնց պետական կառուցվածքի հիմքում հիմնականում ընկած էին առաջին հանրապետության կառույցները: Փաստորեն, Հայաստանի Երրորդ հանրապետությունը մայիսյան հերոսամարտերում ծնված առաջին հանրապետության ժառանգորդն է:

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена историческим событиям 1917 года, произошедшим в Закавказье. В результате октябрьского российского переворота русские военные вывели Кавказский фронт и вернулись в Россию, покинув армянские районы и оставив их беззащитными перед турецко-курдскими силами и мусульманами. Однако в это время был сформирован Новый Армянский корпус под руководством генерал-майора Товмаса Назарбеяна и Екрапа дивизии генерала Андраника. Вместе с армянским добровольческим отрядом они вели борьбу против турок. Отобразая упорное и кровопролитное сопротивление, отряды вынуждены были отступить, оставив при этом Ерзика, Байбурт, Эрзурум, Карс без боя, а также Саригамыш и другие поселения, приблизились к Александрополю. Новые факты свидетельствуют о героической самообороне Хотозора Каринской губернии, подробностях захвата внутренней талинской крепости, которое длилось пять месяцев. Анализ фактов свидетельствует также об общенациональном характере героических сражений Сардарапата, Баш-Апарана и Гаракилисы. В этих героических битвах проявляется смелое участие в боевых действиях и армянских женщин. Исторически неоспоримые факты основаны на героических эпизодах армянских мужчин, благодаря которым выиграли майские победы. В результате этих героических побед родилась первая армянская республика как независимое государство.

SUMMARY

On the basis of historical undeniable facts, the situation in Transcaucasia is presented in the result of the Russian Coup held in October of 1917, when the Russian forces withdrew from the Caucasian Front to Russia, leaving the Armenian regions

defenseless in front of the Turkish-Kurdish forces and the Muslim mob. The newly formed Armenian Corps, led by Major-General Tovmas Nazarbekyan, the Division of the Defenders of the Land headed by Major-General Andranik, fighting fiercely against numerous Turkish forces and showing a bloody resistance with Armenian volunteer troops, left behind Yerznka, Bayburd, Erzurum, Kars, Sarighamish without a fight and approached Alexandrapol. The 5-month heroic self-defense of Khotorjur of Karin province and the details of the seizure of the fortress in Lower Talin are presented through new facts. With the analysis of existing facts, the nation-wide nature of the heroic battles of Sardarapat, Bash-Aparan and Karakilisa is highlighted. The participation of brave-hearted Armenian women in military operations side by side with men is revealed here. The episodes of the Armenian women's heroism side by side with Armenian men are well-grounded with historical undeniable facts, which ensured the May victories. Due to the victories gained in those heroic battles, the First Armenian Republic was born as an independent state.

